

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.Бердиалиев, М.Зокиров	
Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик тиллари контактига алоқаси	88
Ш.Турдиматова	
Функционимлар ва уларнинг тил луғат таркибининг макроқурилмалар тизимига мансуб ҳодисалар билан ўзаро муносабати ҳақида	92
М.Эргашев	
Инглиз ва ўзбек тилларида “феълли боғланиш” лисоний категория сифатида	98
Х.Исмоилов	
Суд нутқининг социолингвистик таҳлилига доир	101

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Г.Тиллабаева	
Биринчи тартибли чизиқли оддий дифференциал тенгламалар учун кўп нуқтали чегаравий масала	105
М.Аҳмедов, Х.Далиев, М.Онаркулов	
(ВIXSB1-X) 2TE3 поликристалл тензосезгир пленкаларнинг электронографик таҳлили	109
М.Ҳакимов, М.Маматкулов	
Табиий шарбат олиш учун мева ва сабзавотларни қайта ишлайдиган ШҚМ-18 қурилманинг амалдаги намунасини ишлаб чиқиш	112
М.Холиков	
Паразитизмнинг пайдо бўлиши ва оқибатлари	114
Ф.Адилов	
Ўзбекистон ва Озарбайжон халқлари ўртасидаги маданий ҳамкорлик алоқалари (кино ва театр соҳаси мисолида)	116
Т.Тургунбаев	
Кимёвий қуролларнинг яратилиш тарихи, жанговар қўлланилиш тавсифи ва уларнинг инсон организмга таъсири	119
Э.Тажимирзаев	
Фарғона водийси қишлоқларидаги маданий муассасалар фаолияти тарихидан (кино санъати мисолида)	123
Р.Аҳмедова	
Фарғона физиотерапия институтининг ташкил топиш ва фаолияти тарихидан (1923-1950 йиллар) ...	126
В.Ишқуватов	
Ўзбекистонда маҳалланинг моҳияти ва ўзига хослиги	129
К.Пулатов	
XX аср 50-йиллар охири 60-йиллар бошида Ўзбекистонда ижтимоий ва сиёсий ҳаёт (Фарғона водийси мисолида)	132
С.Мўминов, Ш.Мўминов	
Мутолаа маданиятининг лингвокультурологик тамойиллари	135
Б.Жўраева	
«Қорамол» ЛМГи асосида шаклланган ўзбек халқ мақолларининг услубий хусусиятлари	137
М.Назирқулова	
9-синфда Фурқатнинг “Фасли навбаҳор ўлди” ғазали матни устида ишлаш	140
М.Саидакбарова	
Қиссадан ҳиссанинг ғоявий-фалсафий функциялари	144
М.Деҳқонова	
Наим Каримов ижодининг ойбекшунослик тараққиётидаги ўрни	147
Ф.Анварова	
Бошланғич синфларда инглиз тилини тинглаб тушуниш орқали ўқитиш бўйича айрим тавсиялар	151
И.Қирғизов, Ғ.Нажметдинов, А.Исмоилов	
Муסיқий таълимда аждодлар меросидан фойдаланиш амалиёти	154
Ф.Эркабаева	
Замонавий маҳобатли рангасвир санъатида мусаввир ижодининг нафис чизгилари	156
А.Хасанов	
Ҳарбий таълим факультети талабаларининг ўқув йиғинлари даврида жисмоний машқлар билан шуғулланиш шакллари ҳамда воситаларини аниқлаш	159

ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

Аҳмаджон Қўшақович Ўринов	163
--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография	166
--------------------	-----

УДК: 412.5

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА “ФЕЪЛЛИ БОҒЛАНИШ” ЛИСОНИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

“ГЛАГОЛЬНАЯ СВЯЗОЧНОСТЬ” КАК ЯЗЫКОВАЯ КАТЕГОРИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

“VERBAL LINKING” AS A LANGUAGE CATEGORY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

М.Эргашев

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги феълли боғланиш, яъни феъл бирлиги ёрдамида ифодаланган отли қурилма элементлари орасидаги боғланишлар ўрганилган.

Аннотация

В статье исследуется глагольная связочность в английском и узбекском языках, т. е. связь между элементами именной конструкции, выраженной при помощи глагольной единицы.

Annotation

In the article “verbal linking” in English and Uzbek languages, such as the connections between noun construction elements represented with the help of a verb unit have been researched.

Таянч сўз ва иборалар: феъл, боғловчи феъл, лисоний категория, отли қурилма, соф лисоний концепт, феълли боғланиш.

Ключевые слова и выражения: глагол, связочный глагол, языковая категория, именная конструкция, чисто языковой концепт, глагольная связочность.

Keywords and expressions: verb, link verb, language category, noun construction, pure language concept, verbal linking.

Маълумки, тилшунос олимлар тил тизимидаги пропорциялар, объектлар ва уларнинг характеристикаларини боғловчи элементларни анъанага кўра ёрдамчи тил бирликларига киритишади. Боғловчи тил бирлиги тушунчаси ёрдамчилик тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ, чунки тилда боғланиш борлиқдаги боғлиқликнинг инъикоси сифатида мавжуд бўлади ва соф лисоний концепт орқали ифодаланади. Боғловчи феълни кўллашдан кўзланадиган грамматик мақсад моҳияти предмет номини белги номи билан лисоний жиҳатдан бириктиришдан иборат.

Ҳақиқатан, бу ҳақда бизнинг кундалик турмушдаги тажрибамиз далолат беради, предмет ва унинг белгилари бир-биридан ажралмас ҳисобланади. Олам манзарасида «предметлар ва воқеаларнинг алоҳида мустақил белгилари эмас, балки борлиқнинг яхлит объектлари» намоён бўлади [1,22]. Н.Д.Арутюнова таъкидлаганидек: “Фақат тилгина аслида жонли ажратиб бўлмайдиган боғлиқликда берилган хилқатни маълум даражада сунъий тарзда яхлит ҳодисаларни бўлақларга ажратади» [2,69]. И.Б.Шатуновский ҳам предмет ва унинг белгилари хусусида худди шундай фикрни билдиради: «Фақат тафаккур ва унинг натижаларини мустаҳкамловчи тил белгини

предметдан, предметни эса белгидан ажратади” [3,78]. Бундан кўринадики, фақат тил ёрдамида предметдаги маълум сифат ва белгилар ажратиб олинади ва ундан алоҳида тарзда англанади, боғловчи феъл эса бу тафсилотларни замон, шахс, сон ва бошқа грамматик категориялар ҳамда давомийлик, бир марталик, кўп марталик каби категорияларига мувофиқлаштиради.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, феълнинг боғловчилик маъносини намоён этишнинг когнитив механизми бир соҳага тегишли предмет ва унинг белгиларининг тасаввур қилинишига асосланади ҳамда турли концептларни бирлаштиришга хизмат қилувчи боғланишлардан фарқ қилади.

Шундай қилиб, бизнинг онгимизда турли грамматик (феъллар, боғловчилар, предлоглар ёки бошқалар ёрдамидаги) боғланиш усуллари, яъни боғловчилик маъносини ифодалашга ёрдам берувчи грамматик хусусиятлар тўпламидан иборат «боғловчилик» деб аталувчи грамматик концепт ҳақидаги тасаввур мавжуд. Шу муносабат билан феълли боғлиқлик категорияси ва «феълли боғланиш» асосида ётган концепт тушунчаси кабилар фарқланади. Бу концептнинг тузилиши (структура) ва

М.Эргашев – ҚДПИ факультетлараро чет тиллари кафедраси ўқитувчиси.

ТИЛШУНОСЛИК

хусусиятларини тавсифлашга уринишдан олдин концепт ва унинг характеристикалари деганда нималар тушунилишини аниқлаштириб олишни жоиз, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, борлиқ инсон онгида муайян билим структуралари тарзида акс этади, сўзловчи уларга жумлалар тузаётганида тилнинг лексик тизимига мурожаат қилади. Бу билим структуралари концептлар, «билим квантлари», мазмунлар бўлиб, улардан одам фикрлаш жараёнида фойдаланади. Концепт «комплекс фикрланадиган образ, тафаккур бирлиги ҳисобланади ва коммуникация жараёнида бирор-бир нутқ воситалари ёрдамида вербаллаштирилади» [4,17] Худди шунингдек, «Тилда қайд қилинадиган структуралар, билимлар, - Е.С. Кубрякова ёзганидек, - бу, энг аввало, «табиий» структуралар, тажриба, дунёни англаш ва баҳолаш структураси бўлиб, улар мазкур лисоний ҳамжамият аъзоларининг барчасига тақсимланади, шу боис улар «бошқа манбалардан олинган билимлар» (shared knowledge) соҳасига киради [4,8]. Табиийки, мавҳумлашган бирликлар фақат инсон онгида мавжуд бўлгани учун, концептлар ўз маъноларини тил бирликлари воситасида ифодаланишини талаб этади, уларнинг қай бирини танлаш эса жумланинг нимага йўналтирилгани билан белгиланади.

Концептлар мажмуи оламнинг концептуал манзарасини ҳосил қилади, у жуда ҳам мураккаб бўлиб, табиий концептларни ҳамда тилда мавжуд бўлган лисоний концептларни ўз ичига олади. Бунда тилнинг ўзи ҳам реал борлиқ объекти ҳисобланади, айти пайтда дунё, тилнинг ўзи ҳамда тил мазкур билимларни қандай акс эттириш ҳақидаги барча билимларни, яъни «бевосита оламини концептлаштиришимизни акс эттиради». А.Уфимцеванинг фикрига таянадиган бўлсак, «тил одамга предметли дунёни объективлаштириш, ўз ғоя ва қарашларини шакллантиришга ёрдам беради...». [5,109]. Тил тизими тузилиши ва унинг ишлашини ўрганиш тил структуралари одамнинг дунё ва тил ҳақидаги билимларининг қандай акс эттириши ҳақидаги саволга жавоб излашига қаратилган.

Экстралингвистик билимлар билан биргаликда ҳар қандай киши лисоний фаолият пайтида ўз лисоний билимларини эгаллайди ва қўллайди. Чиндан ҳам, тилда лексик концептлардан ташқари, тилнинг ўзининг концептлари ҳам мавжуд, улар объектив оламда референцияларига эга эмас ҳамда тил тизимининг структурали ташкил топиш мақсадларига хизмат қилади.

Лисоний билимлар грамматик маънолар тарзида, яъни «тилда мунтазам ифодасига эга қатор сўзлар, сўз шакллари, синтактик конструкциялар умумлаштирилган, мавҳум лисоний маънолар» кўринишида ўз аксини топган. Бундай концептлар лисоний (грамматик) маъноларнинг вербализатори сифатида умумий грамматик белгилар ифодачиси бўлмиш сўз, сўз шакллари, синтактик конструкциялар ҳамда грамматик маъноларни ифодаловчи воситалар, яъни ёрдамчи морфемалар ва уларнинг мажмуи, ёрдамчи сўзлар ва бошқалар хизмат қилади.

Оламнинг концептуал ва лисоний манзаралари ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, «тил оламнинг концептуал манзараси мазмунини маънолаштиради ва талқин этади». Қомусий ва лисоний билимлар бир-биридан алоҳида эмас, балки ўзаро мавжуд ва ўзаро ишлайди. Мазкур билимлар концептлар кўринишида тил бирликларининг маъноларида ўз аксини топади ҳамда Н.Болдирев таъкидлаганидек: «оламнинг лисоний модели ва концептуал модели орасидаги чегара беқарор ва ноаниқдек туюлади» [6,271]. Шу билан бирга лисоний ва қомусий билимлар ўртасида аниқ чегара қўйиб бўлмайди. Бу, мазкур билимларга асосланувчи лексик ва грамматик маъноларни қиёслаш имконини беради.

Оламнинг концептуал манзарасида бошқа концептлар билан бир қаторда «феълли боғлиқлик» концепти ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу, бошқа тил бирликлари орасида феълнинг боғловчи элемент сифатида хизмат қила олиш хусусияти ҳақидаги тасаввур бўлиб, тилда мазкур концептни ифодаловчи ифода воситалари, яъни боғловчи феъллар мавжуд. Олам манзараси табиий объектлар концептлари ҳамда лисоний концептларни ўз ичига олишини тушунган ҳолда «феълли боғлиқлик» концептини биз классификацион, яъни тил тизимига йўналтирилган, деб аниқлаймиз. Биз уни яна *синтактик* грамматик концепт деб ҳисоблаймиз, чунки у «маълум, яъни субъект билан предмет ўртасидаги доимий муносабатни, жумладан, субъект белгисининг мавжудлигини ёки ҳолат ўзгаришларига дучор бўлишини ифодалайди» [6,47].

Шунга мувофиқ, борлиқни турли жиҳатларда ифодаловчи боғловчи феъллар семантикасида компонентларни аниқлаш когнитив жиҳатдан белгиланган. Бундай аспектларга, назаримизда, белги (маконда муайян жойга эга субъект ҳаракати), мавжудлик фазаси (бошланиши ва давоми), белги (перцептив ҳис-туйғулар)ни қабул қилиш усулига эга субъектнинг мавжудлиги усулини

киритиш мумкин. Боғловчи феълнинг лексик маъноси гап ёки жумладаги субъект билан белги ўртасидаги мавжуд муносабатнинг конкрет аспекти аниқлаштириб олишга ёрдам беради. Бундай аниқлаштиришни Р.Лэнгекер томонидан таклиф этилган «ихтисослаштириш» ёки «профиллаштириш» атамаси билан номлаш таклиф этилган [7,284].

Боғловчи элементининг роли америкалик типолог Л. Талми томонидан киритилган, *фигура* ва *фон* тушунчалари орқали очиб берилиши мумкин [8,165]. Бир объектни бошқалари фонида ажратилган иборат бўлган борлиқнинг инсон томонидан нотекис қабул қилиниши ва категоризацияланиши гап ва жумлада бирор-бир ҳодисани нотекис акс этилишига ҳам олиб келади. Гапираётган пайтда сўзловчи учун муҳим бўлган нарса гап семантикасида фигура сифатида ажратилади ва намоён бўлади. Гап ёки жумланинг қолган компонентлари маънолари фон бўлиб хизмат қилади.

Концептнинг синтактик характери хисобга олган ҳолда «феълли боғлиқлик», *синтактик фигура* ва *синтактик фон* ҳақида гапириш қулайроқ. Фигура дейилганда, пропозициянинг ажратилган элементини тушунган ҳолда, биз боғловчи феъл вазифаси синтактик жиҳатдан диққатни субъектни характерлашга жамлашдан иборат, яъни субъект воқеанинг фони сифатида намоён бўлганида, унинг фигурасига айлантиришимиз керак, деб

тахмин қиламиз. Шундай қилиб, боғловчи феъл грамматик маъноси ёрдамида белгини субъект билан мувофиқлаштиради, лексик маъно ёрдамида эса белгини фигурага айлантиради ва белгини концептуаллаштириш куроли сифатида намоён бўлади.

Юқорида айтилганлар асосида «феълли боғланиш» синтактик концептнинг ўзига хос жиҳати (унинг асосий функцияси) унда лисоний ва нолисоний билимларнинг бирлаштирилганлигидан иборатлиги ҳақида хулоса қилиш мумкин, яъни мазкур концепт моҳиятан грамматик характердаги билимларни етказди. Бундан ташқари, экстралингвистик билимларни, яъни борлиқ ҳақидаги мулоҳаза шаклидаги муайян концептуал мазмунни ҳам акс этиради. Бу борлиқдаги объектлар ва уларнинг барча белгилари ўртасидаги реал алоқаларнинг мавжудлиги ҳақидаги билимлардир. Функционал миқёсда ўз грамматик маъносини ифодаловчи феъллар қайд этилган концептнинг репрезентантлари сифатида ўзлигини намоён этади ҳамда предмет ва унинг белгиси ўртасидаги алоқаларнинг синтактик белгиланган жиҳатларини ҳам акс эттиради. Алоҳида олинган бир концепт боғловчи феъллар категорияси асосида ётади, уларнинг таркиби ва мазмуни инглиз ва ўзбек тилларидаги ёрдамчи ва мустақил феълларнинг қўлланиши жиҳатидан, шубҳасиз, қизиқиш уйғотади.

Адабиётлар:

1. Пыжова М.Г. Аргументация, убеждение и коммуникация / М.Г. Пыжова // Стратегии коммуникативного поведения: материалы докладов Междунар. науч. конф., Минск, 3–4 мая 2001 г.: в 3 ч. / Минский гос. лингвист. ун-т; редкол.: Д.Г. Богусевич [и др.]. – Минск, 2001.
2. Арутюнова Н.Д. Связка // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000.
3. Шатуновский, И.Б. Семантическая структура предложения, «связка» и неререферентные слова / Шатуновский И.Б. // Вопросы языкознания. –1993. –№3.
4. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М: Языки славянской культуры, 2004.
5. Уфимцева, А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира / Уфимцева А.А. // Роль человеческого фактора в языке. – М: Наука, 1988.
6. Болдырев, Н.Н. Теоретические аспекты функциональной категоризации глагола / Болдырев Н.Н. // Моделирование процессов функциональной категоризации глагола: Кол. моногр. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000а.
7. Langacker, R.W. Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar / Langacker R.W. // Cognitive Linguistics Research 1. – Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
8. Talmy, L. The Relation of Grammar to Cognition / Talmy L. // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: John Benjamins, 1988.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).